

מדוע קוראים לשואה "השואה" / "The Holocaust"? לתולדות המונחים והשימוש בהם

מדי שנה, בסביבות ימי הזיכרון השונים לשואה (הישראלי הלאומי בכ"ז בניסן, היהודי הדתי ב' בטבת והבין-לאומי ב-27 בינואר), מתפרסמים מכתבים למערכות העיתונים וכתבות ואמירות בכלי התקשורת שבהם נטען כי הכותב או הכותבת מצאו את "האזכור הראשון" למונח "השואה" (בעברית) לציון רדיפות היהודים בידי הנאצים, וההפניה היא בדרך כלל למקור מסוף שנות השלושים.¹ ואולם ההצהרות הללו בטעות יסודן, כפי שנראה להלן, משום שהחיפוש אינו מתקיים בכלים לשוניים אלא מתוך הנחת יסוד כלשהי בקשר למועד שבו "החלה השואה". באופן אחר מתנהל דיון על השימוש במונח Holocaust באנגלית: האם הוא ראוי מבחינת מובנו למה שאירע ליהודים בימי השלטון הנאצי (כזה הוא, למשל, דיונם של ג'ורג'ו אגמבן מלפני כשני עשורים ושל דייוויד פטרסון לאחרונה).² היו גם שהניחו כי זה היה המונח הראשון והיחיד שלא בעברית לציון אירוע היסטורי זה,³

¹ ליובה לויטה כתב עוד ב-1976: "אותו ספר 'בימי שואה' שנמסר לדפוס בסוף 1939 וראה אור בראשית 1940, בשמו, בפעם הראשונה הועלה המושג 'שואה' בהקשר לתקופה זו". ראו: מכתבו אל שלום חולבסקי מ-22 באפריל 1976, המצוטט בהקדמתו של חולבסקי למאמר: ליובה לויטה, "בדרכי עולם נסערת", ילקוט מורשת כד (חשון תשל"ח/אוקטובר 1977), עמ' 171–178, בעמ' 172. חוה זינפלד ציטטה קביעה זו וערערה עליה נחרצות, אך נכשלה בטעות דומה כשקבעה כי "כבר שנה קודם מופיע המושג 'שואה' בצורה בולטת ביותר, ומתייחס לאסון שפקד את יהדות גרמניה בפרעות ובחורבן של 'ליל הבדולח'". חוה זינפלד, "ראשיתו של המונח 'שואה' – כמתייחס לחורבן יהדות אירופה", משואה טו (תשמ"ז), עמ' 101–113, בעמ' 103.

² כך הוא למשל דיונו של ג'ורג'ו אגמבן במונחים Holocaust (או Olocausto באיטלקית) ו"שואה". הוא מניח שהמונח הלוועזי נבחר (על ידי מי? זה לא מוסבר) בגלל פירושו, "קורבן עולה", והאסוציאציה שלו למשרפות (שהוא מתנגד לה), וקושר את תולדות המונח למסורת הנוצרית. גם לגבי המונח "שואה" הוא טוען כי "היהודים נעזרים ביופמיזם כדי לציין את ההשמדה. מדובר במונח שואה [...] ובמקרא הוא מרמז, לעתים קרובות, על רעיון הענישה האלוהית [...] זהו המונח שאליו מתייחס פרימו לוי כאשר הוא מדבר על הניסיון לנמק את ההשמדה כעונש על חטאינו". ראו: ג'ורג'ו אגמבן, מה שנתר מאושוויץ: הארכיון והעד (הומו סאקר III), תל אביב: רסלינג (2007), עמ' 47–50. כל האמירות של אגמבן מבוססות על הנחות ובדיקה שטחית, ולא על ההתפתחות האמיתית של השימוש במונחים. גם דייוויד פטרסון מייחד דיון הגותי ארוך לסוגיית השמות (ומפנה גם לקודמים לו), ומנסה בתוך כך לפרש את המונחים עצמם במשמעותם המקורית ולברר באיזו מידה הם "מתאימים" לתיאור של מה שקרה – אך בלא להתייחס כלל להתפתחות השימוש במונחים בקונוונציות השיח מאז שנות השלושים ואילך. ראו: David Patterson, *The Holocaust and the Nonrepresentable: Literary and Photographic Transcendence*, Albany: State University of New York Press (2018), pp. 4–12.

³ למשל, בשנת 2012 (29 בנובמבר–1 בדצמבר) קיים מכון ויזנטל לחקר השואה בווינה כינוס שכותרתו: "Als der Holocaust noch keinen Namen hatte... Zur frühen Aufarbeitung des".

ויש שסבורים כי אפילו בעת משפט אייכמן בשנת 1961 עדיין לא היה מונח לציון השואה.⁴ ועוד יש חוקרים בעולם הדובר אנגלית שסברו כי תחילתו של "חקר השואה" אי שם בסוף שנות השישים וראשית שנות השבעים למאה הקודמת, כיוון שתרואה אחר השימוש הרווח במונח Holocaust במחקרים על גורל היהודים בימי הנאציזם.⁵

עצם ציון גורלם של היהודים בימי המשטר הנאצי במונח מיוחד, אשר מצד אחד מבדיל אותו מכלל הרדיפות והפשעים שביצעו הנאצים (כגון רצח צוענים, רדיפת הומוסקסואלים, חיסול קומוניסטים, ועוד) ומצד אחר מבדיל אותו מפרשות אחרות של רדיפות היהודים במהלך ההיסטוריה – או דווקא מדמה אותו אליהן – ראוי לתשומת לב. שכן הענקת שם מיוחד לאירוע היסטורי כלשהו מבדלת אותו וקובעת התייחסות אליו כפרשה עצמאית הן בזיכרון הציבורי הן בהיסטוריוגרפיה. התחושה העממית הרחבה שרווחה בקרב היהודים עוד בזמן קיומו של הרייך השלישי, אך ביתר שאת מיד לאחר נפילתו בשנת 1945, שהתרחש אירוע מיוחד במינו שהם עמדו במרכזו, היא-היא שגרמה הלכה למעשה – בלא החלטות רשמיות מלמעלה – לאימוצם של מספר מונחים.⁶ ואולם המונחים השונים לא צמחו בפשטות והתקבלו על דעת הכול, כי אם עברו גלגולים שונים וגם התחרו ביניהם. נוסף על כך התעוררה השאלה: מה בדיוק נכלל באירוע זה? עניין זה לא הוסכם על הכול, לא על השחים לפי תומם ולא על ההיסטוריונים. בספרים ובמאמרים שונים וכן בערכים באינטרנט ניתן למצוא התייחסויות שונות למונחים "השואה" ו-Holocaust, אך לדעתי הם רצופים שגיאות לגבי הסמנטיקה וההיסטוריה שלהם.⁷ המטרה של מאמר זה

NS-Massenmordes an Jüdinnen und Juden" ("כאשר ל-Holocaust עדיין לא היה שם... על ההתמודדות המוקדמת עם הרצח ההמוני הנאצי של יהודיות ויהודים").

⁴ כך כתב לאחרונה ד"ר יעקב לזוביק, מנהל ארכיון יד ושם לשעבר ומנהל ארכיון המדינה לשעבר: "יש לזכור שבעת המשפט [משפט אייכמן] עדיין לא היה מחקר אקדמי מתועד היטב של המאורעות [השואה]. למלחמה האירופית נגד היהודים אפילו לא היה שם בעת ההיא, לא הולוקוסט ולא שואה" (ההדגשה הוספה). Yaacov Lozowick, "Where Arendt Was Right on Eichmann", *Mosaic*, June 8, 2020, <https://mosaicmagazine.com/response/history-ideas/2020/06/where-arendt-was-right-on-eichmann> (אוחזר ב-30 בספטמבר 2020).

⁵ דונלד בלוקסהם ודירק מוזס כתבו במבוא לספר מקיף על חקר הג'נוסייד: "קל לשכוח שלמודי ג'נוסייד החלו כשדה מחקר שולי, ספק צאצא שותף זוטרי בעייתי של התחום הוותיק יותר של לימודי השואה, שהוא עצמו נולד בשנות השבעים של המאה העשרים" (ההדגשה הוספה). Donald Bloxham and A. Dirk Moses, *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford: Oxford University Press (2010), p. 3.

⁶ בדינו במונח "שואה" התייחס אוריאל טל לעניין הכינוי מן ההיבט ההרמנויטי: הוא הופך מאורע היסטורי שאין לו הסבר לתופעה שאפשר להתייחס אליה בכוחה של הלשון. ראו: אוריאל טל, "על חקר השואה וה'ג'נוסייד'", יד ושם – קובץ מחקרים יג (תש"ס), עמ' 7–43, בעמ' 43.

⁷ ראו למשל הסברה של החוקרת האמריקאית ליה ברוזגל למילה "שואה" כאילו משמעותה "השמדה" (annihilation): Lia Brozgal, "The Ethics and Aesthetics of Restraint: Judeo- (annihilation) Tunisian Narratives of Occupation", in: Aomar Boum and Sarah Abrevaya Stein (eds.), *The Holocaust and North Africa*, Stanford, CA.: Stanford University Press (2019), pp. 168–184, on p. 182.

היא לברר את הסוגיה של התפתחות המינוח ואופני השימוש בו במתודולוגיה של תחום תולדות המושגים מתוך התבוננות בשיח סביבם בעולם ובישראל וניתוח שלו. בביור זה יוצג תחילה מגוון של מונחים ששימשו את בני תקופת השואה עצמה – עיתונאים, פוליטיקאים, יהודים נרדפים ואחרים – ואת אלה שרווחו בפי ניצולים, מתעדים, מחוקקים והיסטוריונים לאחריה. לנוכח המצאי המגוון של המונחים נשאלת מאליה השאלה מדוע בשיח של העשורים האחרונים התקבעו כמובילים, ולעיתים אף כמקודשים, שני מונחים בלבד: "השואה" ו-Holocaust? בהמשך לכך תיבחן גם שאלת תפוצתם הגיאוגרפית של המונחים הללו, ולבסוף תישאל גם השאלה אם הכול רואים בהם מונחים נרדפים שהתחולה הסמנטית שלהם זהה.

המונחים השונים לציון המערכה האנטי-יהודית של גרמניה הנאצית

המערכה נגד היהודים והיהדות שניהלה גרמניה הנאצית מאז 1933 והקצינה עם הזמן עוררה התייחסויות מראשיתה. בהתייחסויות הללו שימשו מונחים אחדים שבמרוצת הזמן חזרו ונשנו והיו למונחים מובילים. לאחר סיום מלחמת העולם השנייה, כשהתברר גודל האסון שהומט על היהודים כפרטים ועל העם היהודי כמכלול, התרחב השיח עוד בהרבה. הניצולים בכל רחבי אירופה ובארצות שאליהן היגרו היו קול מרכזי בשיח זה – בהופעותיהם, בזיכרונותיהם ובכתיבתם הפופולרית והמחקרית.⁸ גם במסגרת זו שימשו חוזר ושמם מונחים ספציפיים. תחילה נסקור את המילים-מונחים שהופיעו בשיח. אחדים מהמונחים הללו מוכרים מאוד, אחרים פחות; מקורם של המוכרים יותר ידוע כביכול. אף על פי כן, ראוי לחזור ולציין לגביהם גם את הידוע, כדי להניח בסיס להמשך הדיון.

המילה "שואה" מקורה כידוע בתנ"ך, ומשמעותה על פי רוב אסון גדול, בדרך כלל אסון בלתי צפוי ("וּמִהֲתַעֲשׂוּ לְיוֹם פִּקְדָּה וְלַשּׁוֹאָה מִמֶּרְחֶק תָּבוֹא" [ישעיה י, ג]; וכן: "תָּבוֹאֶהוּ שׁוֹאָה, לֹא־יָדָע: וְרָשָׁתוֹ אֲשֶׁר־טָמַן תִּלְכְּדוּ בְּשׁוֹאָה יִפְלֶבֶה" [תהלים לה, ח]).⁹ ככזו – "אסון" – היא שימשה בעברית לאורך הדורות (אם כי לא באופן נפוץ) ובגלגול מחודש בעברית המדוברת והכתובה של היישוב היהודי החדש בארץ ישראל מאז ראשית המפעל הציוני בסוף המאה התשע-עשרה. למשל, במדור "דברי הימים" בעיתון "הצפירה" פורסמה ב־8 בינואר 1896 רשימה על מעמדה הבינ-לאומי של אנגליה באותם ימים תחת

⁸ על כך ראו בין השאר: בעז כהן, הדורות הבאים – איכנה ידעו? לידתו והתפתחותו של חקר השואה הישראלי, ירושלים: יד ושם (2010); David Bankier and Dan Michman (eds.), *Holocaust*; (2010); Roni Stauber, *Laying the Foundations for Holocaust Research: The Impact of Philip Friedman* (Search and Research series 15), Jerusalem: Yad Vashem (2009); Laura Jockusch, *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, New York: Oxford University Press (2012).

⁹ משמעות נוספות של מילה זו במקרא הן שממה וסופה. לדיון במונח "שואה" ובמשמעויות התנ"כיות שלו ראו: טל, "על חקר השואה וה'ג'נוסייד'", עמ' 42.

הכותרת: "שואה וקנאה".¹⁰ כיוצא בכך דיווח "דבר", עיתון ההסתדרות הכללית של העובדים העבריים בארץ ישראל, ב־22 ביוני 1932 על מצוקת המים בירושלים בתיאור זה: "עם עבור כל יום בתוך יסורי המים בירושלים הולך ומתברר יותר ויותר, כי מצב זה אם ימשך ימיט שואה על חיייה והתפתחותה הכלכלית של ירושלים".¹¹

בהמשך לכך אנחנו מוצאים את המילה "שואה" משמשת בעיתונות ובדיווחים מוסדיים לתיאור גורלם של היהודים בגרמניה מעליית הנאצים לשלטון בגרמניה ב־30 בינואר 1933 ואילך, ולאחר מכן בארצות שכבשה ובארצות שהיו שותפותיה או בעלות ברייתה. זמן קצר לאחר עליית הנאצים לשלטון בגרמניה נשא דברים הסופר והמשורר חיים נחמן ביאליק בנאום פתיחה בוועידת הסופרים העבריים על "שעה זו, אחרי השואה הגדולה שבאה כחתף על היהדות הגרמנית", כשהוא מתייחס לחקיקה האנטי־יהודית ולפגיעות ביהודי גרמניה בחודשי השלטון הראשונים של הנאצים.¹² ביאליק הרבה להשתמש במושג זה גם בהמשך, כשהתייחס לגורל היהודים בגרמניה ובאירופה.¹³ מייד לאחר סיפוח אוסטריה לגרמניה במרץ 1938 ("האנשלוס") פרסם היומון "הצפה", ביטאון תנועת המזרחי בארץ ישראל, ידיעה על "יהודי אוסטריה בימי הזעם", והוסיף לה את כותרת המשנה "איך באה השואה".¹⁴ אחרי ליל הבדולח עוד גבר השימוש במונח זה.¹⁵ ככל שרבו הידיעות על הרדיפות וככל שהעידו הידיעות על החרפתן, התעצם המטען הסמנטי של המונח עד שהיה ל"השואה" בה"א הידיעה – דבר שקרה בעיקרו של דבר לאחר תום מלחמת העולם השנייה; הדבר עולה בבירור מנתוני הספרייה הלאומית של ישראל וממצאים על פי תוכנת Ngram¹⁶

¹⁰ "שואה וקנאה", הצפירה, 8 בינואר 1896, עמ' 1, באתר "עיתונות יהודית היסטורית", <https://tinyurl.com/y4f4dcny>.

¹¹ "מצוקת המים – הרס לחיי הכלכלה של ירושלים", דבר, 22 ביוני 1932, עמ' 1, שם. "להמיט שואה" הוא ביטוי מקובל בעברית החדשה מאז סוף המאה התשע־עשרה.

¹² חיים נחמן ביאליק, נאום הפתיחה בוועידת הסופרים, סיון תרצ"ג, בתוך: דברים שבעל־פה (ערך וליקט ג' אמת), א, תל אביב: דביר (תרצ"ה), עמ' רלה.

¹³ ראו: שמואל אבנר, "'על סף הפְּלִיָּה': ביאליק וניבוי השואה", *nrg*, 18 באפריל 2012 https://www.makorrishon.co.il/nrg/app/index.php?do=blog&encr_id=7b710fc4596b25648b44472262adc013&id=3597 (אוחזר ב־27 ביולי 2020); הנ"ל, "'על סף הפְּלִיָּה' – ניבוי השואה", כמה ביאליק יש? על ריבוי פניו של המשורר הלאומי, תל אביב: ידיעות ספרים (כדפוס).

¹⁴ "יהודי אוסטריה בימי הזעם: לעת עתה אין מהומות אנטי־יהודיות – איך באה השואה" הצפה, 14 במרץ 1938, עמ' 1.

¹⁵ ראו פירוט בתוך: זיינפלד, "ראשיתו של המונח 'שואה'".

¹⁶ Ngram של גוגל היא תוכנת חיפוש מילים או משפטים בספרים ומסמכים שנדפסו מ־1500 עד 2019 ונסרקו על ידי גוגל; ניתן לבחור את שפת החיפוש. אכן, יש להיזהר בשימושים בה ויש לראות בה אינדיקציה המחייבת בדיקות אימות נוספות. ואולם הבעיות לגביה שהוצגו בספרות רלוונטיות פחות למושגים הנידונים במאמר זה; ומעבר לכך, את השימוש ב־Holocaust בדקתי תחילה בספריית יד ושם, ורק לאחר זמן בתוכנת Ngram. למאמר העומד על חולשות התוכנה ראו: Sarah Zhang, "The Pitfalls of Using Google Ngram to Study Language", *Wired*, December 10, 2015 <https://www.wired.com/2015/10/pitfalls-of-studying-language-with-google-ngram> (אוחזר ב־21 בספטמבר 2020).

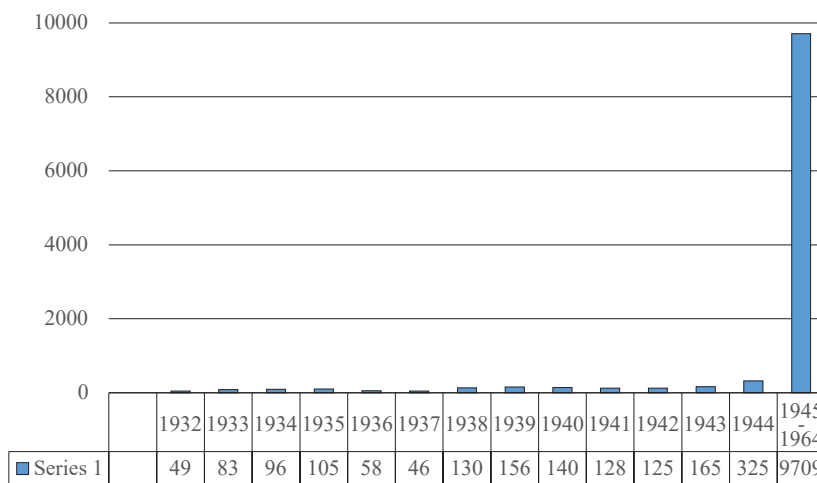
(איורים א ר"ב להלן).¹⁷ אף שהיו מילים נוספות, כפי שנראה להלן, ובעיקר המילה "חורבן", המילה "שואה" התקבלה כמונח הרשמי שמשמש את מדינת ישראל לתיאור גורל היהודים בשנים 1933–1945, ועוגנה בהחלטת הכנסת בדבר "יום הזיכרון לשואה ולמרד הגטאות" (תשי"א–1951), בחוק "יד ושם: רשות הזיכרון לשואה ולגבורה" (תשי"ג–1953), ובחוק "יום הזיכרון לשואה ולגבורה" (תשי"ט–1959), שהחליף את ההחלטה הבלתי מחייבת משנת 1951. מבחינה לשונית הדבר התאפשר כיוון שיש בעברית מונח נוסף לציון אירועים קשים: "אסון". ניתן היה אפוא לבדל בין השניים ולייחד את המונח "(ה)שואה" לאירוע ההיסטורי המדובר, ובמילה "אסון" להשתמש לתיאור מקרים ואירועים פחותים בממדיהם. המילה התקדשה ויוחדה אפוא בהדרגה לגורל היהודים בשנים 1933–1945, אבל ברבות השנים יש שהשתמשו בה לעיתים, במקרים יוצאי דופן, גם לציון מעשים אחרים של רצח המונים: ב-1971 למשל ייחדה הכנסת דיון ל"שואת בנגלה-דש וההרג הרב בה",¹⁸ ומשנות התשעים יש שמשתמשים במונח זה לרצח העם הארמני בימי מלחמת העולם הראשונה.¹⁹ אבל בעיקרו של דבר המונח עודנו מיוחד לגורל היהודים בימי השלטון הנאצי, ובמובן זה משתמשים בו מדי פעם באופן מניפולטיבי לשם משיכת תשומת לב לעניין אחר, כגון מאבק הטבעונים.²⁰

¹⁷ יש לציין שמידת השימוש במונח בימי השלטון הנאצי השתנתה במתאם מסוים למידע על הרדיפות. על פי הסטטיסטיקה המובאת באתר "עיתונות יהודית היסטורית", נתוני ההיקרות של המילה "שואה" (וגם "השואה") בעיתונות העברית מערב עליית הנאצים לשלטון, בימי קיומה של גרמניה הנאצית, ובשנים שלאחר 1945, הם כדלהלן: 1932 : 49 ; 1933 : 83 ; 1934 : 96 ; 1935 : 105 ; 1936 : 58 ; 1937 : 46 ; 1938 : 130 ; 1939 : 156 ; 1940 : 140 ; 1941 : 128 ; 1942 : 125 ; 1943 : 165 ; 1944 : 325 ; 1945–1964 : 9,709. עוד ראו: חיה ליפסקי, המושג "שואה" – משמעותו וגלגולו בלשון העברית מראשיתה ועד ימינו בחברה הישראלית (חיבור לשם קבלת התואר מוסמך, החוג להיסטוריה של עם ישראל, אוניברסיטת תל אביב, אייר תשנ"ח); Dalia Ofer, "Conceptualization of the Holocaust in Palestine and Israel, 1942–53", *Journal of Contemporary History* 31, 3 (1996), pp. 567–595. מהשיח העברי בארץ ישראל על השואה ניתן להתרשם במחקרים הרבים על תגובת היישוב היהודי לשואה ומהכינויים השונים למתרחש שעלו בשיח זה – ראו מחקריהם של חוה אשכולי, שבתי בית-צבי, יוסף גורני, יואב גלבר, שאול ובר, שבתי טבת, מרדכי נאור, יוסף פונד, דינה פורת, טוביה פרילינג, עקיבא צימרמן, חיים שלם, מלי אייזנברג, ועוד. לקובץ תעודות ראו: דינה פורת ויחיעם וייץ, בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939–1945 – קובץ תעודות, ירושלים: יד ושם ויד בן-צבי (תשס"ב).

¹⁸ הישיבה המאתיים של הכנסת השביעית, ל בסיון תשל"א (23 ביוני 1971), דברי הכנסת, עמ' 2922–2929. תודתי נתונה לד"ר אורית שני מהמחלקה ללימודי אסיה באוניברסיטת חיפה, שגילתה דיון זה והפנתה את תשומת ליבי אליו.

¹⁹ ראו למשל: רענן שמש-פורשנר, "השואה המוכחשת: מאה שנה לרצח העם הארמני", שיחה מקומית, 24 באפריל 2015, השואה-המוכחשת-מאה-שנה-רצח-העם-הארמני. <https://mekomit.co.il/> (אוחזר ב-30 בספטמבר 2020).

²⁰ ראו למשל: שירי רז, "מה עומד מאחורי ההשוואה השנויה במחלוקת בין שואת היהודים לשואת בעלי החיים" הארץ, 27 באפריל 2020, <https://www.haaretz.co.il/family/shiriraz/BLOG-> 1.8803759 (אוחזר ב-26 ביולי 2020).

איור א. היקף השימוש במילה "השואה" על פי הסטטיסטיקה המובאת באתר "עיתונות יהודית היסטורית"

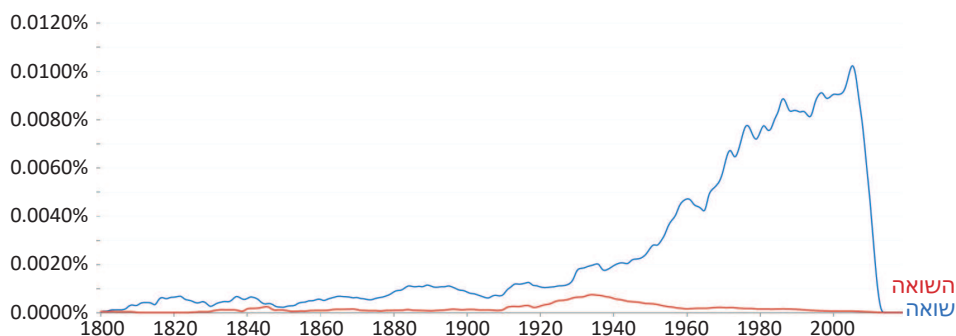
בהערת אגב נציין כי בעיתונות בשפה הערבית שיצאה בישראל בשנות החמישים והשישים, חלקה "מטעם" ומכל מקום בפיקוח, תורגמה המילה "שואה" תחילה ל"אל-כארת'ה", ובדיווח על משפט אייכמן אף למילה "נכבה", מילה שלימים השתרשה כידוע בשיח הערבי כמונח הקבוע לציון גורלם של הערבים הפלסטינים ב-1948. שתי המילים קרובות ל"שואה" ו"אסון", ולא למונחים האחרים שבהם נדון בהמשך.²¹

אך המילה "שואה" לא הייתה המונח היחיד ששימש בארץ ישראל לתיאור ההתרחשויות באותם ימים. המונח "חורבן", בעל המשמעות הסמלית בתודעה היהודית, מופיע בדיווחים ובתיאורים של זוויות הרדיפות באירופה עוד בימי התרחשות הדברים, מראשית מלחמת העולם השנייה ובמהלכה. כידוע, המונח מציין את חורבן בית המקדש הראשון והשני, אירועים שסימנו התמוטטות ערכית, אובדן עצמאות מדינית, הגליה וגם אבדות רבות בנפש.²² דוגמאות בולטות לשימוש במילה "חורבן" בארץ ישראל הן

²¹ מידע זה מסרה לי גב' אספהאן בהלול, הכותבת דוקטורט באוניברסיטה העברית בירושלים על "השואה בעיתונות בשפה הערבית בישראל בין השנים 1945–2020", ותודתי נתונה לה על כך. על פי ממצאיה, הצירוף "אל-כארת'ה ואל-בוטולה" ("השואה והגבורה") הופיע בעיקר בעיתונים ערביים שכותביהם ועורכיהם היו יהודים בני עדות המזרח שהיגרו מארצות ערב והשתלבו בתפקידי מפתח בכלי התקשורת הערביים, כמו בעיתון "אל-מרסאד" שפורסם מטעם מפ"ם, וכן בקול ישראל בערבית. המושג "נכבה" (אסון, שואה) הופיע בירחון "אל-הדף" שיצא מטעם הסתדרות העובדים, בדיווח על משפט אייכמן. דובר בו על "מאבקם של הקורבנות היהודים ומהפכתם ההרואית [...] ועזרתם של עמים כמו [צמ"י] דנמרק, הולנד, שוודיה, בלגיה וצרפת [...] זהו האור שהפציע מהנכבה". אל-הדף 1, יולי 1961, עמ' 6.

²² בהקשר זה המילה "חורבן" מופיעה לראשונה במקורותינו בגמרא, בבלי, גיטין, פרק הניזקין, דף נז עמ' ב.

כתבותיו של העיתונאי החרדי משה פראגר²³ ודבריו של ההיסטוריון המוביל בחקר ההיסטוריה היהודית באותם ימים, פרופ' בן-ציון דינור (דינבורג).²⁴ ואולם בשיח העברי הדומיננטי בארץ ישראל אחרי תום המלחמה נדחק המונח "חורבן" לשוליים מפני המונח "השואה". הסיבות לכך אינן נהירות לחלוטין, וניתן רק להעלות השערות: הסבירה ביותר היא שהמילה "שואה" כבר הייתה אז נפוצה יותר; אפשרות אחרת – ואולי תורמת – היא שהמונח "חורבן" היה טעון משמעות דתית-היסטורית שהחוגים החילוניים שהנהיגו את היישוב היהודי בארץ באותה העת רצו להתרחק ממנה. כך או כך, סקירת העיתונות בת התקופה מוכיחה עובדתית שהמילה "שואה" היא שהתקבלה.

איור ב. עצימות השימוש במושג "שואה" ו"חורבן" על פי Ngram

לעומת זאת, ראשוני הניצולים דוברי היידיש באירופה, ולא רק הדתיים שבהם, השתמשו בעיקר במילה "חורבן" (בדרך ההגייה היידי: churbn). כתב העת הראשון שיוחד כולו לתיעוד השואה ולחקירות ראשונות שלה, ואשר הוצא לאור על ידי היהודים במחנות העקורים בגרמניה, נקרא "פון לעצטן חורבן" ("על החורבן האחרון").²⁵ את אוצר המילים המיוחד שהתפתח בכתיבה ובדיבור ביידיש בשנים הללו כינו הכותבים

²³ משה פראגר, "שנתיים למלחמה – שנתיים לחורבן יהדות פולין", דבר, 1 בספטמבר 1941/ט באלול תש"א; "ארבע שנים לשואת יהדות פולין", דבר, 1 בספטמבר 1943/א באלול תש"ג. על פראגר וכתבתו על השואה ראו: מלי אייזנברג, מחווה אישית למפעל חיים: השואה כמוטב מכונן בדרך הפרטית והציבורית של משה פראגר – דמות מפתח חרדית ביישוב ובישראל (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תש"ע). ספרה המבוסס על הדוקטורט, "בתוך מערבולת הימים", עתיד לראות אור בקרוב בהוצאת אוניברסיטת בן-גוריון בנגב ויד ושם.

²⁴ בן-ציון דינבורג, "אזעקת ירושלים!", דבר, 27 ביוני 1943/כד בסיון תש"ג, עמ' 2. במאמר זה הוא קורא לקוראיו: "לאורן של גלויות ישראל הבערות באש-החורבן נפקח נא עינינו ונתבונן, נחשב חשבון עולמנו, ונכוון את מעשינו!"

²⁵ פון לעצטן חורבן: צייטשריפט פאר געשיכטע פון יידישן לעבן בעתן נאצי־רעזשים, בעריכת ישראל קפלן; יצא במינכן על ידי הוועדה ההיסטורית במחנות העקורים. הגיליון הראשון הוא מ'1 בינואר 1946. כיוצא בכך כתב חוקר השואה החשוב ביותר של הדור הראשון, פיליפ פרידמן, מאמר על "די פארשוונג פון אונזער חורבן" (חקר חורבנו) בגיליון הראשון של כתב העת היידי קיום שיצא בפריז בפברואר 1948.

והחוקרים בהמשך "חורבן־יידיש". גם ספרי זיכרון לקהילות שיצאו בשנים הראשונות שלאחר השואה הוכתרו לעיתים קרובות במונח זה או בתרגומיו לפולנית ("Zagłada" וכן "Zagłada Żydów" – "החורבן היהודי")²⁶ או לשפות אחרות.²⁷ מעניינת העובדה שחוקר השואה החשוב ראול הילברג, בהתכתבות אישית שלו עם החוקר פיליפ פרידמן, השתמש במונח "קטסטרופה יהודית" (Jewish Catastrophe) בעת ששקד על כתיבת הדוקטורט שלו במחצית הראשונה של שנות החמישים. אך לספרו, שהפך לקלאסיקה, קרא לבסוף "חורבן יהודי אירופה" ("The Destruction of the European Jews"), ואימץ בכך את המונח שנפוץ בין הניצולים ממזרח אירופה.²⁸ מונח זה, הן בעברית הן בהגיתו היידי, היה המונח המוביל ששימש את הציבור החרדי, שירש רבים ממושגיו ומונחיו מעולם היידיש, בין השאר כדרך להדגיש את ההמשכיות עם התקופה שלפני השואה. עד לאחרונה אכן הועדף מונח זה בפרסומים חרדיים,²⁹ ולהלן נדון בשאלה מדוע התנגדו חלקים מהציבור החרדי לשימוש במונח "(ה) שואה", אך מאז שנות התשעים למאה הקודמת ניכר מאמצעי התקשורת החרדיים למיניהם כי הוא הולך ומתקבל גם בציבור זה כמונח המוביל בה"א הידיעה.³⁰

לצד "חורבן" השתמשו הניצולים מייד לאחר השואה בעוד שלל מונחים. כך למשל מופיע בכתבים רבים המונח "קטסטרופה" (קאטאסטרופע ביידיש). הילברג, כאמור, השתמש בו באנגלית בתכתובת שלו, כנראה בעקבות אחד ממנחיו, ההיסטוריון הניצול פיליפ פרידמן, שהשתמש בו לא מעט (לצד "חורבן").³¹ זה גם המונח ששימש ניצולים

²⁶ למשל: *Zagłady Ghetta w Krakowie*, Krakow (1946).

²⁷ על ספרי הזיכרון – ה"זיכור־ביכער" – בכלל ובישראל בפרט כבר נכתבו מחקרים אחדים, ואחרים נמצאים בשלבי כתיבה. ראו למשל: אברהם ויין, "ספרי הזיכרון כמקור לחקר תולדות קהילות ישראל באירופה", יד ושם – קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה ט (תשל"ג), עמ' 209–222; Itzhak Niborski and Annette Wieviorka, *Les Livres du souvenir. Mémoires juifs de Pologne*, Paris: Gallimard (1983); Judith Tydor Baumel, "In Everlasting Memory": Individual and Communal Holocaust Commemoration in Israel", in: Robert Wistrich and David Ohana (eds.), *The Shaping of Israeli Identity: Myth, Memory and Trauma*, London: Frank Cass (1995), pp. 150–154; Annette Wieviorka, *L'Ère du témoin*, Paris: Plon (1998); Jack Kugelmass and Jonathan Boyarin (eds.), *From a Ruined Garden: The Memorial Books of Polish Jewry*, Bloomington, IN: Indiana University Press (1998). בכתביה נמצאים מחקרים של גלי דרוק־ברעם ואליענה אדלר. בספרי הזיכור למיניהם ניתן למצוא שימוש במגוון המושגים הנידונים במאמר זה.

²⁸ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago: Quadrangle Books (1961), ומהדורות מאוחרות יותר. למהדורה העברית ראו: ראול הילברג, *חורבן יהודי אירופה* (תרגום: איה בריר), ירושלים: יד ושם (2012).

²⁹ למשל: רות לין [ליכטנשטיין], *עדות. חורבן יהדות אירופה*, ירושלים: מוסד הר"מ לוין (תש"ס).

³⁰ ראו למשל במאמרים הרבים בקובץ *אוריתא* – קובץ תורני לדברי הגות והלכה, בעריכת עמיהוד יצחק מאיר לוין, קובץ כא: *השואה*, נתניה: אוריתא (תשע"א).

³¹ כך למשל כבר במאמרו משנת 1948 "די פארשונג פון אונזער חורבן", הנזכר בהערה 25 לעיל, הכתיר פרידמן את הסעיף הראשון בדיון בכותרת "די כאראקטעריסטיק און די פאלגן פון די קאטאסטרופע" – "המאפיינים והתוצאות של הקטסטרופה". לאחר כעשור נקרא מאמר שפרסם

מיוון (la catastrofa), כפי שנמצא אצל הסופר והמשורר יהודה פרחיה הכהן יליד קסנתי, שכתב בלאדינו,³² וכן באחד התיאורים הראשונים של שואת יהודי סלונקי.³³ גם בהונגרית שימש את הכותבים תרגומו של מונח זה,³⁴ וברוסית זה היה המונח המקובל לשואה עד לראשית שנות האלפיים, והוא עדיין רווח.³⁵

היו גם שהשתמשו במילה "קטקליזם" (כלומר רעידת אדמה אדירת ממדים). וכך כתב מספר חודשים לאחר תום המלחמה קלמן קלודובר, חייל יהודי פולני ששירת בצבא אנדרס,³⁶ כשהתברר לו שבנו אהרון ניצל והגיע לארץ עם "ילדי טהרן":

איך טראג אין מיין הארץ, אין יידישן הארץ, דעם גרויסן, גרויליכן, שווערן פיין, פון דעם גרויזאמען היטלערסטישן קאטאקליזם פון דער פארניכטונג פון קרובים, קינדער, פרוינד, פון 6 מיליאן קרבנות פון אונזער פאלק [אני נושא בליכי, בלב היהודי, את הכאב הגדול, הנורא, הכבד של הקטקליזם ההיטלראי הנורא של השמדת קרובים, ילדים, חברים, של 6 מיליון קורבנות של עמנו].³⁷

בכתב העת המדעי של יד ושם: Philip Friedman, "Problems of Research on the European Jewish Catastrophe", *Yad Vashem Studies* 3 (1959), pp. 25–40. הגיליון הראשון של כתב עת זה באנגלית נשא אותה כותרת משנה: *Yad Vashem Studies on the European Jewish Catastrophe and Resistance* 1 (1957). בשנות השבעים תורגמה הכותרת של אסופת המאמרים החשובה שבעריכת ישראל גוטמן וליוויה רטקירכן שואת יהודי אירופה (ירושלים: יד ושם [תשל"ג]): Livia Rothkirchen and Israel Gutman (eds.), *The Catastrophe of European Jewry*, Jerusalem: Yad Vashem (1976). אלה דוגמאות אחדות בלבד.

Judah Haim Perahia HaCohen, *Despoues dé la catastrofa en Salonique, Salonika (Av 5705/ August 1945)*. על פרחיה הכהן ראו: סוזי גרוס, יהודה חיים פרחיה הכהן (1886–1970) איש קסנתי ויצירתו בלדינו: מונוגרפיה (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, המחלקה לספרות עם ישראל, אוניברסיטת בריאלין, תשע"א).

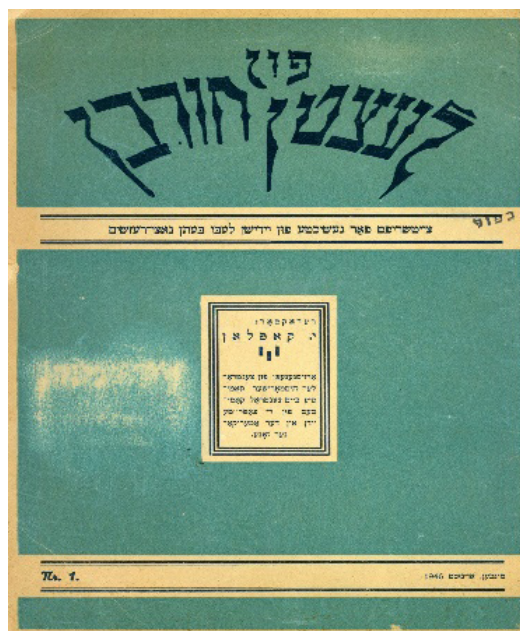
Isaac Aaron Matarasso, *Ki homōs oloitous den pethanan i katastrofi ton ellinoebraion tis Thessalonikis kata tin germanikin katochin*, Athens (1948). תרגום לאנגלית ראה אור בשנת 2002: Isaac Aaron Matarasso, "And Yet Not All of Them Died...: The Destruction of Salonika's Greek Jews under the German Occupation" [trans: Isaac Benmayor], in: Steven Bowman (ed.), *The Holocaust in Salonika: Eyewitness Accounts*, New York: Sephardic House and Bloch (2002), pp. 125–235.

Malka Weisz, *Tövissek Utján. A [A Zsido] Vészorkorszak. Vészorkorszak versei*, New York (1946). המילה היא: ראו למשל:

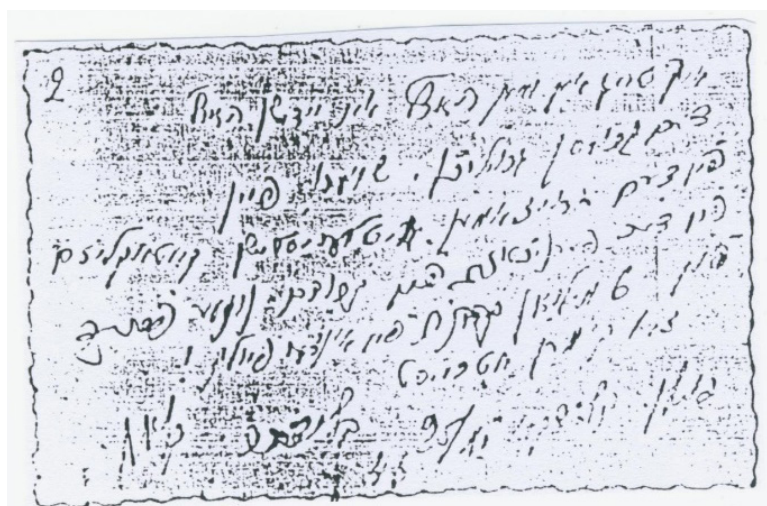
דן מכמן, ההיסטוריוגרפיה של הקטסטרופה: מבט יהודי, דניפרופטרובסק: תקומה (2005) [ברוסית].

צבא אנדרס (בפולנית: Armia Andersa) הוא הכוח הפולני המזוין שהוקם בברית-המועצות אך היה נאמן לממשלת פולין הגולה בלונדון; הוא כונה כך על שם מפקדו ולדיסלב אנדרס (Anders).

תצלום הגלויה שבה נכתבו דברים אלו נמסר לי על ידי הבן, אהרון דביר מקיבוץ סעד, ותודתי נתונה לו על כך. המונח "קטקליזם" לא היה בשימוש נרחב מאוד, אך הוא מופיע גם בספרות; ראו למשל: אליעזר שטיין, דער אמת וועגן פרעזידענט רוזוועלטס טעטיקייט בעתן נאצי-קאטאקליזם, תל אביב (1974). אין כאן המקום להרחיב בעניין הציון המוקדם למדי של המספר שישה מיליון נספים יהודים בשואה. יצוין רק כי ההערכה הזאת, שהפכה למספר איקוני, הייתה נפוצה מייד בתום השואה, ושמא עוד לפני כן. אבא קובנר, למשל, ציין מספר זה בנאום הידוע שנשא לפני חיילי הבריגדה היהודית בטררוויזו, איטליה, ב-17 ביולי 1945. במשפטם של פושעי המלחמה

איור ג. עמוד השער של כתב העת "פון לעצטן חורבן", 1946

איור ד. הגלויה של קלמן קלודובר לבנו אהרון, נובמבר 1945

הנאצים העיקריים בבית הדין הבינלאומי בנירנברג ציינה התביעה את המספר 5.7 מיליון ובמקום אחר כ-6 מיליון. ראו: Peter Hayes and John K. Roth (eds.), *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*, New York: Oxford University Press (2010), pp. 197–198

איור ה. מצבה לזכר נספי השואה בקרקוב, בבית העלמין היהודי בוורשה

בשנים הראשונות שלאחר השואה רווחו למדי לתיאורה גם המונח "כיליון" ומקבילותיו: ביידיש "אומקום", ובאנגלית *extinction*.³⁸ עוד הופיעו המונח "השמדה" (בגרמנית: "Vernichtung" ומקבילתו "Ausrottung" – ששימשו שניהם גם את הנאצים עצמם) ונרדפותיו ביידיש, "פארניכטונג" ו"אויסראטונג" (וגם "דער דייטשער יידן-אוסראטונג", כלומר השמדת היהודים בידי הגרמנים); בפולנית, "eksterminacja"; ובאנגלית, "extermination" או "annihilation".³⁹ עוד מונח שהופיע בספרות המחקר,

³⁸ יוסף גאר, אומקום פון דער יידישער קאוונע, פארבאנד פון ליטווישע יידן אין דער אמעריקאנער זאנע אין דייטשלאנד (1948); בלעטער פון פיין און אומקום: מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון יידישן חורבן, ארויסגעגעבן דורכן ייו"א קאמיטעט אין מעלבורן (1949); צביה לובטקין, בימי כיליון ומרד, תדפיס דבריה בוועידת הקיבוץ המאוחד, עין חרוד (1946), וספרה בעל אותו שם, תל אביב: בית לוחמי הגטאות והקיבוץ המאוחד (1979); Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the Holocaust*, New York and Philadelphia: Conference on Jewish Social Studies and the Jewish Publication Society of America (1980).

³⁹ Tatiana Berenstein, Artur Eisenbach, and Adam Rutkowski (eds.), *Eksterminacja Żydów na ziemiach polskich w okresie okupacji hitlerowskiej, zbiór dokumentów*, Warsaw: Żydowski Instytut Historyczny (1957); א. וואלף יאסני, די געשיכטע פון יידן אין לאדזש אין די יארן פון דער דייטשער יידן-אויסראטונג א, תל אביב: פארלאג יל. פרץ (1960); ב, המנוחה (1966). אשר למילה Vernichtung – ידוע במיוחד השימוש בה בפיו של היטלר בנאומו הידוע ב־30 בינואר 1939; לטקסט ראו: Adolf Hitler Rede am 30. Januar 1939 in Berlin, <http://www.worldfuturefund.org/wffmaster/Reading/Hitler%20Speeches/Hitler%20rede%201939.01.30.htm>; לסרט ההקלטה: <https://www.ushmm.org/learn/timeline-of-events/1939-1941/hitler-speech-to-german-parliament> (אוחזר ב־1 באוקטובר 2020). המילה Vernichtung שימשה גם את היינריך הימלר בנאום הידוע לשמצה שנשא בפוזן לפני מפקדי ס"ס בכירים ב־4 באוקטובר 1943. ראו: תעודה PS-1919, בתוך: International Military Tribunal, *Trials of the Major War Criminals: Proceedings Volumes*, 29, Nuremberg

אם כי במידה פחותה בהרבה, היה "שקיעה" – "ondergang" בהולנדית ו-"*Untergang*" בגרמנית; בשם זה קרא, למשל, ההיסטוריון היהודי ההולנדי ז'ק פרסר לספרו המקיף על שואת יהודי הולנד שהיה לקלאסיקה (1965).⁴⁰ בפרסומים דתיים עוד מימי השואה – בעיתונות, בדרשות, בשו"תים, ובזיכרונות רבנים – ניתן למצוא גם שימוש בכינוי "ימי הזעם", "שנות הזעם" ו"שעת הזעם". לעיל כבר הזכרנו את הידיעה שהתפרסמה ב"הצפה" לאחר האנשלוס ב-1938, שכותרתה "יהודי אוסטריה בימי הזעם". בביטוי זה השתמש גם הרב קלונימוס קלמיש שפירא, הרבי מפיאסצ'נה, בדרשותיו בגטו ורשה.⁴¹ כיוצא בכך ניתן למצוא בבית הקברות היהודי בוורשה מצבה שעליה הכיתוב: "לזכר עולם: להנצחת קדושי ק"ק קראקע [קרקוב] שנשמדו על ידי הנאצים הגרמנים בשנות הזעם תרצ"ט–תש"ה". כמו כן משמש הביטוי לציון השואה בספרי השו"תים של הרבנים יעקב יחיאל ויינברג ויצחק יעקב ווייס⁴² ובספר המתאר את קורותיו של הרבי מבובוב בשואה.⁴³

מסביבות שנת 1960 החלה להתקבל ולהשתרש המלה היוונית Holocaust (לעיתים באות ראשונה קטנה, אך בדרך כלל באות רישית) כציון ל"השואה", במיוחד באנגלית. פירושה המקורי של מילה זו ביוונית היה "קורבן הנשרף כליל", והיא ציינה בעת העתיקה קורבנות שהוקרבו לאלים ביוון; בעקבות זאת השתמשו בה בתרגום השבעים לתרגום "קורבן עולה" התנ"כי. מתרגום השבעים עבר המונח גם לתרגום הלטיני לתנ"ך, הוולגטה, ומשם לשפות ולמילונים אירופיים שונים. אבל מאז המאה השש-עשרה שימשה המילה – בעיקר באנגלית – כמונח חילוני לתיאור אסונות שונים ומשונים, וכך היה גם במחצית הראשונה של המאה העשרים, ובכלל זה בימי מלחמת העולם השנייה.⁴⁴ דומות לכך היו

110–173 pp. (1946); תרגום לעברית ראו בתוך: יצחק ארד, ישראל גוטמן ואברהם מרגליות (עורכים), *השואה בתיעוד: מבחר תעודות על חורבן יהודי גרמניה ואוסטריה*, פולין וברית-המועצות, ירושלים: יד ושם (תשל"ח), עמ' 110.

⁴⁰ Jacques Presser, *Ondergang: De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940–1945*, The Hague: Martinus Nijhoff-Staatsuitgeverij (1965); כמו כן Frank Beer, Wolfgang Benz, and Barbara Distel (eds.), *Nach dem Untergang. Die ersten Zeugnisse der Shoah in Polen 1944–1947*, Berlin: Metropol and Dachauer Hefte (2014).

⁴¹ דניאל רייזר, *דרשות משנות הזעם*, א–ב, ירושלים: מכללת הרצוג, האיגוד העולמי למדעי היהדות ויד ושם (תשע"ז).

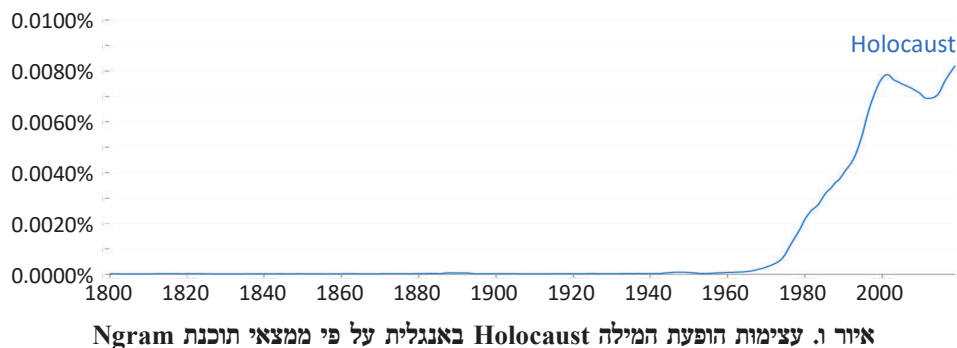
⁴² יעקב יחיאל ויינברג, *שרידי אש* א–ד, ירושלים: מוסד הרב קוק (תשכ"א–תשכ"ט), במקומות רבים; יצחק יעקב ווייס, *מנחת יצחק*, חלק א, ירושלים (תשנ"ג), סימן קסד.

⁴³ *ספר פעולת צדיק לחיים*. געשיכטע פון כ"ק אדמו"ר ה"ה זכר צדיק וקדוש לברכה אין די שנות הזעם תרצ"ט–תש"ה, חלק א: לעמבערג (בעריכת יחזקאל אליהו וויינגארטן), ניו יורק: עמודי ציון ד'באבוב (תשע"ד).

⁴⁴ John Petrie, "The Secular Word Holocaust: Scholarly Myths, History, and 20th Century Meanings", *Journal of Genocide Research* 2, 1 (2010), pp. 31–63. מן המאה העשרים הוא מביא דוגמאות למאמרים על רצח הארמנים בידי הטורקים, שרפות בארצות-הברית, התפרצות הר געש, הרס מקורות מים, הנזק שנגרם לבריטניה מהפצצות הגרמנים במלחמת העולם השנייה, שקיעתה של משחתת במלחמת העולם השנייה, ועוד.

תולדות מילה זו גם בצרפתית. השימוש הלא־דתי העקבי והמתמשך במילה holocaust במשך מאות בשנים, מאז שלהי ימי הביניים ועד למלחמת העולם השנייה, מערער את טענתם של החוקרים שביקשו לראותה בהכרח כמושג בעל מטען דתי גם בשיח של המאה העשרים. בהתאם למצב עניינים זה הופיעה המילה באופן ספורדי לתרגום של המונח העברי "השואה" לאנגלית ולצרפתית במסמכים רשמיים אחדים של מדינת ישראל, ואחר כך של יד ושם, כבר בסוף שנות הארבעים וראשית שנות החמישים. בתרגום האנגלי של מגילת העצמאות של ישראל תורגם הביטוי "השואה הנאצית" ל-"the Nazi holocaust", ב-h קטנה, כמו שהיה מקובל אז כשימשה המילה לציון אסונות שונים.⁴⁵ כך היה גם בתרגום לצרפתית של חוק יד ושם ב-1953. עם זאת, לא היה זה המונח המוביל; כפי שראינו, בפרסומים מובילים של יד ושם, ובהם כתב העת המחקרי שלו, הועדף בתחילה המונח "קטסטרופה". מוסד יד ושם עצמו נקרא בתרגום הראשון לאנגלית של "חוק יד ושם" משנת 1953: *Disaster*: Remembrance Authority of the "Yad Washem [sic], and Heroism" (להדגשה שלי).⁴⁶

ואולם הדברים השתנו בסביבות שנת 1960, כפי שניתן ללמוד יפה מבדיקה של עצימות (אינטנסיביות) השימוש במילים בתוכנת Google Ngram (ראו איור ו; העקומה מתייחסת לשימוש באנגלית במילה Holocaust באות רישית; התפוצה הגדולה של המונח החלה באנגלית). פיטר נוביק טען כי "החל בשנות החמישים המאוחרות, פרסומים באנגלית של יד ושם תרגמו ברגיל 'שואה' ל-'holocaust'".⁴⁷ ואולם, כפי שהראינו, אין זה מדויק: לא הייתה מילה קבועה בתרגומי יד ושם, ומהיכרות קרובה עם יד ושם בימים הללו ברור שהמוסד לא קבע מדיניות תרגום.

⁴⁵ ראו: 66, p. (5709), *Palestine Year Book* 4 ("Proclamation of Independence").

⁴⁶ בימים הראשונים של יד ושם נצמד התעתיק של שם המוסד לדיוק הלשוני הרשמי, ולפיכך תועתקה האות ו"ו ב-w.

⁴⁷ Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, Boston and New York: Houghton Mifflin (1999), p. 133.

מה גרם לפריצתה הפתאומית של מילה זו מגדרי שימושה הרגיל, לאימוצה הרחב ולהפיכתה למונח מוביל לציון השואה? לא פשוט לשחזר דבר כגון זה, כיוון שמדובר בתהליך אמורפי. ואף על פי כן, סביר מאוד להניח שהתשובה טמונה בצירוף של נסיבות שחברו יחדיו בעת ההיא. ראשית, ב־1960 נחטף אדולף אייכמן והובא לישראל, ומשפטו התנהל בשנה שלאחר מכן. התקשורת העולמית סיקרה בהרחבה את החטיפה ואת המשפט, ולפיכך הייתה בעולם הלא־יהודי בשלות תודעתית לקליטת מונח שימשיג את גורלם של היהודים בימי השלטון הנאצי כפרק מיוחד ומובדל משאר הזוועות שביצע אותו משטר. שנית, לקראת סוף שנות החמישים הגיע "חקר המִבצעים" (המונח העגתי בחקר השואה לתחום המחקר העוסק בגרמנים ובעוזריהם) לציון דרך, כאשר מחקרים שונים שנערכו בגרמניה על היבטים מגוונים של הנאציזם הגיעו למסקנה שהאנטישמיות ורדיפות היהודים לא היו "עוד" מטרה של הנאציזם, אלא מוקד מרכזי של תפיסת עולמו ושל יעדי האפוקליפטיים ופריזמה שדרכה ניתן להבין היבטים מרכזיים של המדיניות הנאצית בכלל.⁴⁸ לצירוף ההתפתחויות הזה נוסף גורם שלישי: פרסום ספרו של אלי ויזל "לילה". ספר זה בנוסחו המקורי ביידיש ("און די וועלט האט געשוויגן" ["והעולם שתק"], 1956)⁴⁹ זכה מטבע הדברים לקהל קוראים מוגבל ולתהודה מצומצמת בלבד. אבל בשנת 1958 פורסמה גרסה מקוצרת שלו בצרפתית תחת הכותרת "הלילה";⁵⁰ הספר נעשה נגיש יותר וזכה להצלחתו הראשונית. יתרה מזו, הגרסה החדשה של "הלילה" בצרפתית נכתבה בעידודו של האינטלקטואל הצרפתי הקתולי וחתן פרס נובל לספרות (1952) פרנסואה מוריאק. מוריאק, שהתעניין מאוד בשואה וכתב עוד שנים קודם לכן מבוא לספרו המקיף על השואה של ההיסטוריון ליאון פוליאקוב,⁵¹ כתב מבוא גם לספרו של ויזל, ולמבוא זה נודעה חשיבות רבה לקידום הספר. כקתולי מאמין התייחס מוריאק בדבריו לשאלה התיאולוגית של אלוהים והשואה ותיאר מה עורר את התעניינותו ב"ישראלי הצעיר", ניצול השואה ויזל:

הבה ננסה להבין את אשר התרחש בלבו כאשר ראו עיניו את העשן השחור הפורץ מהתנור, מקום בו עלו באש אחותו הקטנה ואמו בעקבות אלפי אחרים: [...] לגביו היתה צעקתו של ניטשה מציאות של ממש, כמעט פיזית: אלוהים מת, אלוהי האהבה,

⁴⁸ על התפתחות חקר השואה ראו: דן מכמן, "המחקר ההיסטורי של השואה: תולדות הדיסציפלינה במבט ממעוף הציפור", *ילקוט מורשת עד* (תשס"ב/2002), עמ' 9–33.

⁴⁹ אלי ויזל, *און די וועלט האט געשוויגן*, בואנוס איירס: צענטראל־פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע (1956).

⁵⁰ Elie Wiesel, *La Nuit*, Paris: Les Éditions de Minuit (1958).

⁵¹ François Mauriac, "Préface", in: Léon Poliakov, *Bréviaire de la haine (Le IIIe Reich et les juifs)*, Paris: Calman-Lévy (1951).

החסד והרחמים, אלוהי אברהם, יצחק ויעקב אבד לעד לאור מבטו של הנער הניצב בעשן הזוועה האנושית הנתבעת בשם הגזע, הטורף שבאלילים.⁵²

התרגום לעברית "בעשן הזוועה האנושית הנתבעת בשם הגזע" אינו משקף כראות את האמור במקור הצרפתי: "dans le fumée de l'holocauste humain exigé par la Race" או בתרגומו לאנגלית: "in the smoke of a human holocaust exacted by Race" (ולעניין דיוננו, המתמקד במונחים, המתרגם יכול היה לתרגם כך: "בעשן של קורבן העולה האנושי שנדרש בשם הגזע"; אך הוא בחר במילה "זוועה" ובכך ביטא יפה את הבנתו את המילה holocaust במובנה החילוני, ולא במובן בעל הקונוטציה הדתית, כפי שהבין אותה – ככל הנראה – מוריאק!).⁵³ מוריאק השתמש אפוא במילה holocaust באות קטנה, לא רישית, אבל היא מילת מפתח באחד המשפטים החשובים ביותר של המבוא. גם אין ספק שאצל מוריאק השימוש במילה זו טעון במטען דתי. הצלחת הספר בעולם הדובר אנגלית בעקבות משפט אייכמן היא שהביאה ככל הנראה לידי אימוצה של מילה זו מהמבוא כמושג, כפי שמוכיחה העקומה דלעיל של Ngram, וכפי שמוכיחה גם בדיקה של כותרי הספרים והמאמרים משנות השישים השמורים בספריית יד ושם. השימוש במילה זו הלך והתפשט עוד בשנות השבעים והשמונים, ובמהרה אף ב-H רישית. עיתונאי אמריקאי שסיקר את משפט אייכמן כתב כבר ב-1961: "The Holocaust, as the Nazi annihilation of European Jewry is called in Israel..."⁵⁴ יש בדברי העיתונאי סתירה, שהרי בישראל קראו לרצח היהודים "השואה", ולא "The Holocaust"; לפיכך נראה שכוונתו שהמילה נפוצה בחוגי הכתבים הזרים שסיקרו את המשפט, שמא בסיוע דוברים מטעם ממשלת ישראל. מכל מקום, החשוב הוא שכבר בדיווח זה מופיעה המילה ב-H רישית, שלא כמקודם.

מדוע נשארנו עם המונחים "השואה" ו-"The Holocaust"?

התמונה שהצגנו עד כה מלמדת על מגוון מונחים ששימשו את העיתונאים והפובליציסטים הדור (ח"נ ביאליק, ב"צ דינור, משה פראגר ועוד) בימי ההתרחשויות עצמה ואת כותבי הזיכרונות, מחברי ספרי יזכור וההיסטוריונים – רובם ככולם ניצולים – בשנים הראשונות שלאחר 1945. ואולם התבוננות בספרות המחקר, הזיכרונות והאזכורים בתקשורת בימינו מלמדת כי ממגוון המונחים הראשוני נותרו בשימוש בעיקרו של דבר רק שניים: (ה) "שואה" ו-"Holocaust". הנקודה המעניינת בפרספקטיבה היסטורית היא ששני המונחים

⁵² פרנסואה מוריאק, "הקדמה", בתוך: אלי ויזל, הלילה (תרגום: חיים גורי), תל אביב (תשכ"ד), עמ' 8.

⁵³ Mauriac, "Préface", p. 12; François Mauriac, "Foreword", in: Elie Wiesel, *Night*, New York: Hill and Wang (1960), p. 9.

⁵⁴ Paul Jacobs, "Eichmann and Jewish Identity", *New Leader* 44, July 3, 1961, p. 13. מצוטט בתוך: Novick, *The Holocaust in American Life*, p. 133.

הללו אינם המונחים של הניצולים עצמם: המונח "השואה" נתקבל בעברית בארץ ישראל, ואילו המונח הלא־יהודי "Holocaust", היווני במקורו, נתקבל תחילה באנגלית ובצרפתית, ולאחר מכן גם בשפות רבות אחרות. יתרה מזו, מבחינת משמעותם אין בשני המונחים הללו רמז של ממש למה שקרה – "שואה" היא אסון, כל אסון שהוא; המילה Holocaust, כפי שראינו, פירושה "קורבן עולה", והיא יכולה לשמש לתיאור מגוון של מיני אסונות, בייחוד אסונות הקשורים לשרפה (ונוצרים שיש להם מטען דתי יכולים למצוא בו ממד דתי כלשהו). משמע, עצם ההנחה שהמונחים הללו מכוונים את השומע לאירוע הספציפי של גורל היהודים בימי המשטר הנאצי ושותפיו מבוססת למעשה על כך שלשומע יש ידע מוקדם על הנושא; מי שאין לו ידע מוקדם כזה לא יוכל להבין מהמונחים הללו שום דבר ספציפי.⁵⁵ כיצד קרה הדבר?

נראה שהסיבות לכך משולבות זו בזו. תוצאת השואה הייתה חיסול פיזי של רובה הגדול של יהדות אירופה; תוצאה נגררת של השואה הייתה החלטתם של ניצולים רבים לעזוב את אירופה אל ארצות שמעבר לים, חלקם הגדול לארצות דוברות אנגלית (ארצות הברית, קנדה, דרום אפריקה, אוסטרליה ובריטניה) ולארץ ישראל, הזירות העיקריות שבהן התפתחו במשך עשרות שנים מחקר ופרקטיקות זיכרון גלויות של השואה. המהגרים התאימו את עצמם לנורמות ולשפות של ארצות קליטתם. יהדות אירופה, זו שחוותה את השואה, לא הייתה עוד הזירה הדומיננטית של עיצוב השיח הראשוני על השואה. אומנם ציבור גדול של ניצולים דוברי רוסית נותר בשטחי ברית־המועצות, אך נמנעה ממנו פעילות רחבה וגלויה בתחום זיכרון השואה וחקירתה כגון הפעילות שהייתה במערב. יתרה מזו, יהודי ברית־המועצות נותקו מהשיח בשאר העולם היהודי, ועל כן לא השפיעו על שיח המינוח הרחב. ולבסוף, בארצות מערב אירופה וצפון אפריקה, שבהן היו קהילות יהודיות קטנות יחסית, בעשורים הראשונים שלאחר 1945 השתמשו בדרך כלל במונח הכללי ששימש בשיח של ארצותיהם על מוראות תקופת הכיבוש: "המלחמה" בה"א הידיעה בהולנדית (De Oorlog) או בפירוט רב יותר – "מלחמת העולם השנייה" בצרפתית (la deuxième Guerre Mondiale). השלכות התהליכים הללו היו שהמונחים שהתקבלו בעברית ובאנגלית, השפות של הקהילות הדומיננטיות בעולם היהודי ובעלות ההשפעה גם על השיח המערבי הרחב יותר, דחקו את המונחים של הניצולים.

⁵⁵ ב-27 בינואר 2012, יום הזיכרון הבינלאומי לשואה, הרצה כותב דברים אלו לפני אולם גדוש במרצים וסטודנטים בורמזים מאוניברסיטאות בעיר יאנגון, מיאנמאר (זה היה שנים לפני הרצח הנרחב של בני הרוהינגה המוסלמים שבצפון המדינה). היום אורגן כחלק ממאמצי מיאנמאר להשתלב מחדש בקהילייה הבינלאומית. מאחר שרובם המכריע של הנוכחים לא ידעו באיזו פרשה היסטורית מדובר, היה עליי להסביר תחילה למה מתייחס המונח The Holocaust.

פולמוסים אידיאולוגיים ותחרות מושגית

ואולם גם התמונה הזאת מורכבת יותר ממה שנראה ממבט ראשון על פי המתואר עד כה. גם בין המונחים שנותרו בשימוש וביניהם לבין המונחים האחרים והמונח חדש שהוצע ניטשו ועדיין ניטשים מאבקים ותחרות בשל הדינמיות של תהליכי השימוש בהם.

"חורבן" או "(ה)שואה"? כמצוין לעיל, כבר בשיח העברי של היישוב בארץ ישראל הרבו להשתמש בזמן המאורעות עצמם במונח "חורבן", לצד "שואה" ו"השואה". המונח "חורבן" היה נפוץ בעיקר ביהדות הדתית והחרדית בארץ ובארצות-הברית, והמשיך לשמש המונח המוביל ביהדות החרדית לגווניה עוד זמן רב לאחר 1945. אף אם בתחילה היה מדובר בתהליך אינרטי, לעצם ההסכמה להשתמש במונח "השואה" נקשרה בהמשך משמעות מבחינת היחס לציונות ולמדינת ישראל, שהעברית היא לשונה הרשמית.

הרב אברהם ישעיהו קרליץ, החזון אי"ש, מהרבנים המשפיעים ביותר ביהדות החרדית ביישוב בארץ ישראל לפני הקמת מדינת ישראל ובראשית ימיה של המדינה, הביע בשנות הארבעים למאה הקודמת התנגדות נחרצת לקביעת יום זיכרון נפרד ומיוחד לשואה לדורות. התנגדותו לכך פורשה בציבור החרדי כהתנגדות להבנה ולפרשנות – הציוניות בעיניו – שמנתקות את אירוע השואה ממשמעויות שיש ל"חורבן" בהיסטוריה היהודית. ההתנגדות ממניע זה לוותה בהמשך גם במאבק על המונח ההולם את מה שקרה, ומבחינה זו הועדף "חורבן" על "השואה".⁵⁶ גם בארצות-הברית נאבקה היהדות החרדית בשאר הזרמים היהודיים שם – החילונים, הציונים, הציונים הדתיים, הרפורמים והקונסרבטיבים – ששפתם אנגלית והם משתמשים מאז שנות השישים במונח Holocaust.⁵⁷ על רקע זה יש

⁵⁶ קימי קפלן, בסדר השיח החרדי, ירושלים: מרכז זלמן שזר (תשס"ז), עמ' 144. דיון נרחב בגישת החזון אי"ש ראו בתוך: בנימין בראון, החזון אי"ש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית, ירושלים: מאגנס (תשע"א), עמ' 789–804. לביקורת חריפה על בראון ראו: שלמה זלמן הבלין, "החזון אי"ש", קתרסיס: כתב עת לביקורת במדעי הרוח והחברה 18 (סתיו תשע"ג), עמ' 63. תלמידו, הרב יחיאל גולדהבר, הוכיח בעבודה שכתב במסגרת הקורס "משנאה לרצח: קווי יסוד בתולדות השואה", כי למרות טעויות בזהוי מועדי כתיבת איגרותיו של החזון אי"ש בנידון הן מצד בראון הן מצד הבלין, צדק בראון בכך שהמניע להתנגדות החזון אי"ש בשנת תש"ה לקביעת תענית לדורות נבעה מחששו מפני כל חקיקה ותקנה חדשה בתחום ההלכה בזמן הזה, ולא דווקא בשל עניין השואה. יחיאל גולדהבר, "סיבת התנגדותו של החזון אי"ש לקביעת יום זכרון לשואה", המחלקה לתולדות ישראל, אוניברסיטת בראל, חורף תשע"ד (העבודה לא פורסמה, עותק שמור ביד). ברם בתודעה הציבורית נחרתה והתמידה הדעה שההתנגדות של החזון אי"ש התייחסה ספציפית לשואה. על הרקע הרחב יותר לגישה החרדית האנטי-ציונית הקיצונית (היו גם גוונים מתונים יותר ביהדות החרדית) ראו: מנחם פרידמן, "'על מה עשה ה' ככה?': התמודדות החרדים עם השואה", בתוך: דן מכמן, השואה בהיסטוריה היהודית: היסטוריוגרפיה, תודעה ופרשנות, ירושלים: יד ושם (תשס"ה), עמ' 579–607.

⁵⁷ ראו למשל את ספרה הפופולרי המקיף על השואה של נורה לוין: Nora Levin, *The Holocaust: The Destruction of European Jewry 1933–1945*, New York: Thomas Y. Crowell (1968). ראוי לשים לב כי כותרת המשנה, "חורבן יהדות אירופה", חוזרת כמעט במדויק על כותרת ספרו של ראול הילברג, ועדיין נזקקת ב-1968 למונח "חורבן" כדי "להסביר" את המונח החדש שנעשה דומיננטי: Holocaust.

להבין את התבטאותו החריפה של חבר מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל בארצות-הברית בשנות השבעים, הרב יצחק הוטנר, בדבר המונח הראוי לציון פרשה זו. בשנת 1976, בתקופה שנושא השואה הפך להיות מרכזי בזהות היהודית האמריקאית,⁵⁸ נתבקש הוטנר להציג "דעת תורה" בדבר עמדתה ההשקפתית של היהדות החרדית כלפי הבנת השואה. במסגרת זו הוא נזקק לדיון גם במונח, ואימץ את העמדה שיוחסה לחזון אי"ש (כלי להפנות אליו במפורש). וכך אמר:

המונח "שואה" הוטבע ע"י מייסדי מוסד "יד ושם" בירושלים; הללו היו משוכנעים שהאסון שנחת על יהדות אירופה היה כה מיוחד ושונה במימדיו ובהיקפו ששום מונח קיים לא היה יכול להכיל את משמעותו. [...]

דווקא המונח המלאכותי שבחרו להשתמש בו הוא שמרוקן את החורבן ממשמעותו [ההיסטורית] העמוקה ומחשיבותו. כאשר הם משתמשים במונח שמורה על בידוד והתנתקות מההיסטוריה, אין הם תופסים שמשמעות ה"שואה" היא דווקא בקשר המורכב בינה לבין מה שיקרה לאחר מכן. הדפוס של תולדות עם ישראל לאורך כל הדורות הוא: חורבן-גלות-גאולה, ואין שום אירוע הזקוק לקטגוריה חדשה או להגדרה מחודשת.⁵⁹

כלומר, השימוש במונח העברי "השואה" (אבל גם ב־Holocaust, אף כי במידה פחותה במקצת) נתפס בעיני הוטנר כמסוכן, משום שקבלתו משבשת את הבנת הלך האמיתי

⁵⁸ ב-1975 התפרסם הספר Lucy S. Dawidowicz, *The War Against the Jews 1933–1945*, New York: Holt, Rinehart and Winston (1975) והיה לרבימכר עצום (לוסי דוידוביץ', המלחמה נגד היהודים 1933–1945 [תרגום: עידית זרטל], תל אביב: זמורה ביתן, מודן [1982]). לעניין העלייה בתודעת השואה ביהדות ארצות-הברית ראו גם: אלן מינץ, "משתיקה להבלטה: השואה בתרבות האמריקנית", בתוך: מכמן, *השואה בהיסטוריה היהודית*, עמ' 463–489, וכן ספרו: Alan Mintz, *Popular Culture and the Shaping of Holocaust Memory in America*, Seattle: University of Washington Press (2001). עוד ראו: Novick, *The Holocaust in American Life*.

⁵⁹ כאן מובא התרגום העברי שיצא לפני זמן לא רב: הרב יצחק הוטנר, "שואה או חורבן יהדות אירופה?", *אוריתא – קובץ תורני לדברי הגות והלכה כא (תשע"א)*, עמ' תסט, תעט. הדברים נישאו במקור ביידיש, ב-1976, ופורסמו תחילה בתרגום לאנגלית בביטאון אגודת ישראל בצפון אמריקה: Yitzchok Hutner, "Holocaust", *The Jewish Observer* (Cheshvan 5737/ October (1977)). במקור האנגלי הדברים הם כדלהלן:

The term Shoah was coined by the founders of Yad V'Shem in Jerusalem, since they were convinced that the tragedy of European Jewry was so unique in its proportions and dimensions that no previous phase could encompass its meaning.[...] Ironically, the artificially contrived term they finally applied empties the Churban of its profound meaning and significance. In appropriating a term which signifies isolation and detachment from history, they did not realize that the significance of the "Holocaust" is precisely in its intricate relationship with what will come after. The pattern of Jewish history throughout the ages is Churban – Galut [Exile] – Ge'ula [Redemption], and no event requires new categories or definitions.

איור 7. כרזת הסדרה *Holocaust*
ששודרה ברשת NBC באפריל 1978

הטמון באירוע – והלקח האמיתי הזה בנוי על פרשנות מטא-היסטורית אנטי-ציונית.⁶⁰

ואולם גם בקרב הציונים, בעיקר אצל בעלי זיקה לדתיות, היו שהתנגדו נחרצות לשימוש במונח "השואה" ותבעו להשתמש במונח "חורבן"; הבולט שבהם היה המשורר אורי צבי גרינברג.⁶¹ הקולות הללו נשמעו בשנות החמישים, ונראה ששכיחות השימוש במונח "חורבן" בקרב הניצולים מילאה תפקיד בנטייתם להעדיפו. על כל פנים, כפי שראינו, בשיח הישראלי הציוני ניצח המונח "השואה". כיוצא בכך הראינו לעיל כי בשני העשורים האחרונים המונח "השואה" הולך ומשתרש גם בשיח החרדי.

"שואה" או "The Holocaust"? בהשפעת

התרחבות השימוש באנגלית כ־Lingua franca

העולמית חדר המונח Holocaust בהדרגה גם לשפות אחרות. פריצת השימוש במונח זה את גבולות האנגלית התרחשה בעקבות ההצלחה האדירה של המיני-סדרה בת ארבעת הפרקים שנשאה שם זה. הסדרה, של רשת הטלוויזיה האמריקאית NBC, שודרה תחילה בארצות-הברית, בארבעה ימים רצופים באפריל 1978, ואחרי כן בארצות אחרות. לשידורה בגרמניה הייתה תהודה ציבורית רחבה במיוחד.⁶² כתב התסריט לסדרה, ג'רלד

⁶⁰ לפי הפרשנות המטא-היסטורית של הרב הוטנר יש בנמצא לאורך ההיסטוריה שני סוגי אנטישמיות: הנוצרית המערבית והאסלאמית המזרחית. העם היהודי הצליח להתקיים לאורך ההיסטוריה כיוון ששני סוגי האנטישמיות הללו פעלו בנפרד. אסון השואה אירע כי שני הסוגים התחברו, דבר המסומל בפגישתם של היטלר והמופתי הירושלמי חאג' אמין אל-חוסייני ב-28 בנובמבר 1941, והמפגש התרחש בגלל המפעל הציוני בארץ ישראל, שדחף את המופתי אל ידי היטלר. ראו: הוטנר, "שואה או חורבן יהדות אירופה?"; Dan Michman, *Adolf Hitler, the "Decision-Making Process Leading to the 'Final Solution of the Jewish Question', and the Grand Mufti of Jerusalem Hajj Amin al-Hussayni: The Current State of Research* (Search and Research series 28), Jerusalem: Yad Vashem (2017).

⁶¹ דן מירון, "בשולי הכרכים ה-ו", בתוך: אורי צבי גרינברג: כל כתביו, ושירים חלק שיש, רחובות הנגה – ספר האיליות והכה, ירושלים: מוסד ביאליק (תשנ"ג/1992), עמ' 167.

⁶² לתיאור הסדרה ראו: [https://en.wikipedia.org/wiki/Holocaust_\(miniseries\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Holocaust_(miniseries)) (אוחזר ב-1 באוקטובר 2020). לפרקי הסדרה: <https://www.imdb.com/title/tt0077025>. לתגובות בגרמניה ובבריטניה ראו: Dieter Weichert, "'Holocaust' in der Bundesrepublik: Design, Methode, und zentrale Ergebnisse der Begleitungsuntersuchung", *Rundfunk und Fernsehen* 28, 4 (1980), pp. 488–508; Ernst Tielmann, "'Holocaust' in der Bundesrepublik: Impulse, Reaktionen, und Konsequenzen der Fernsehserie aus der Sicht politischer Bildung", *Rundfunk und Fernsehen* 28, 4 (1980), pp. 509–533; Tim Cole, "Marvellous Raisins in a Badly Cooked Cake": British Reactions to the Screening of *Holocaust*", in:

גריין, עיבד אותו לספר באותו שם, וזה נחל הצלחה גדולה בהמשך להצלחת הסדרה.⁶³ את הסיבות להצלחת הסדרה בארצות-הברית אפשר למצוא בהקשר האמריקאי של המחצית השנייה של שנות השמונים למאה הקודמת, ואין כאן המקום להרחיב על כך. יצוין רק כי ב-1978 הורה נשיא ארצות-הברית דאז ג'ימי קרטר להקים "ועדה נשיאותית לזכר השואה", והצעותיה של זו הולכו בסופו של דבר להקמת "מוזיאון ארצות-הברית לזכר השואה" (United States Holocaust Memorial Museum) בווינגטון. המונח Holocaust שולב הן בשם הוועדה הן בשמו של המוזיאון, ודבר זה חיזק וקידש עוד את השימוש בו.⁶⁴

ואולם התפשטות זו של המונח גם הייתה בעוכריו: בגלל נראותו הרבה בעקבות ההתפתחות המקבילה של ההתעניינות הגוברת בנושא, החלו גם קבוצות אחרות של קורבנות להשתמש בו כדי לזכות בתשומת לב לעניינם, תחילה קורבנות הנאציזם⁶⁵ ולאחר מכן קורבנות של מעשי ג'נוסייד אחרים.⁶⁶

התרבות הפופולרית (הטלוויזיונית) קידמה את השימוש במונח Holocaust בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים, ואילו אירוע תרבות חזותי נוסף שהתרחש שנים אחדות לאחר מכן הוליד תחרות עם המונח המתפשט הזה. בעקבות סרטו רבי-ההודעה של הבמאי היהודי-צרפתי קלוד לנצמן "שואה" (1985) הלך המונח העברי "שואה" והתפשט גם הוא בעולם. זה קרה בעיקר בתחום התרבות הצרפתי, שממנו בא לנצמן, וגם בגרמנית (Schoa); בקרב חסידי השימוש במונח בגרמניה היו שטענו שיש להשתמש בו כי "זה המושג של

Caroline Sharples and Olaf Jensen (eds.), *Britain and the Holocaust: Remembering and Representing War and Genocide*, Basingstoke: Palgrave Macmillan (2013), pp. 71–89.

⁶³ Gerald Green, *Holocaust*, New York: Bantam (1978).

⁶⁴ ראו על כך בהרחבה בתוך: Novick, *The Holocaust in American Life*, pp. 127–203; וכן: מינץ, "משתיקה להבלטה", עמ' 475–489.

⁶⁵ ראו למשל ספר שדן ברדיפות ההומוסקסואלים על ידי המשטר הנאצי: Frank Rector, *Homo Holocaust. De uitroeiing van de homoseksuelen door de nazi's*, Amsterdam: Arbeiderspers (1981).

⁶⁶ למשל: American Black Holocaust Museum במילווקי, שנוסד ב-1988 (<https://www.abhmuseum.org/about>). המוזיאון לזכר עבדות השחורים בארצות-הברית, שנוסד בפילדלפיה בשנת 2002 ביוזמה פרטית, נקרא בתחילה *Lest We Forget: Black Holocaust Slavery Museum*, אך ב-2018, כשהועבר למקום אחר והנהלתו התחלפה, הושמטה משמו המילה Holocaust. ראו: Valeria Russ, "The Port Richmond slavery museum you never heard of: Holocaust is now searching for a new home", *The Philadelphia Inquirer*, August 14, 2018, <https://tinyurl.com/y6r3yaur> (אוחזר ב-1 באוקטובר 2020). עם זאת מצוטטים באתר המוזיאון דברים שאמר הכומר ד"ר מרטין לותר קינג בשנות השישים למאה הקודמת: "רצח העם של 50–100 מיליון גברים, נשים וילדים אפריקאים ושעבודם של מיליונים אחרים הוא השואה השחורה" ("The Genocide of some 50–100 million African men, women and children and the enslavement of millions of others is the Black Holocaust") <http://lwfsfm.com/index.php/mission-vision>; דוגמה אחרת: Beatriz García, "Valeriano Weyler and the Cuban Holocaust: History of a Little-Known Genocide", *Al Día*, September 11, 2020.

הקורבנות"). אך מאז שנות התשעים למאה הקודמת התקבל המונח "שואה" גם בשפות נוספות, כגון בהולנדית, בעיקר בקרב היהודים (בתעתיקים: Sjoar ו-Shoa, Shoah).⁶⁷ ללא ספק, לנצמן בחר במונח העברי בגלל אהדתו לישראל. אך היה לו מניע חשוב יותר: הוא בחר בו גם בשל מסתוריותה של המילה לאוזן הלועזית, מסתוריות שהתאימה לפרשנותו את השואה כאירוע ייחודי, ובשל רצונו להפוך אותו למושג המציין את הגורל היהודי מידי גרמניה הנאצית, להבדיל מהמונח Holocaust, שהחל לשמש גם לציון קורבנות אחרים של המשטר הנאצי. וכך כתב בזיכרונותיו:

האמת היא שלא היה כל שם לדבר שאפילו לא העזתי לכנותו אז "המאורע". ביני לביני וכמו בסוד קראתי לו "הדבר". זו היתה הדרך להעניק שם לדבר־מה שאין לכנותו בשם. וכי כיצד יוכל להיות שם למה שהיה חסר תקדים לחלוטין בתולדות בני האדם? אילו יכולתי להימנע מלקרוא לסרט שלי בשם, הייתי עושה זאת. המילה "שואה" עלתה ברוחי לילה אחד מאליה, כמין ודאות. הואיל ולא ידעתי עברית לא הבנתי את משמעותה, וזו היתה דרך נוספת שלא לקרוא לסרט בשם. [...] "שואה" בעבורי היה מסמן ללא מסומן, אמירה חטופה, אטומה, מילה שלא ניתן לחדור אליה, שלא ניתן לפצח אותה. כשזוירד קראוון, שנטל על עצמו את ארגון הקרנת הבכורה של הסרט, רצה להדפיס את ההזמנות ושאל אותי מה שמו, ענית: "'שואה'." – "מה פירוש הדבר?" – "אני לא יודע, פירוש הדבר 'שואה'." – אבל חייבים לתרגם, אף אחד לא יבין." – "זה בדיוק מה שאני רוצה, שאף אחד לא יבין."⁶⁸

לנצמן, היהודי הצרפתי, עוד הגביר את זרותו של המושג בכך שהחליט לכתוב את המילה Shoah בצורת כתיבתה באנגלית. אומנם לנצמן התכוון בוודאי מלכתחילה לפנות אל קהל בין־לאומי ולפיכך היה הכתיב האנגלי צריך להיות הכתיב המוביל, אבל לקהל הדובר צרפתית התבקש לכאורה להגיש את המונח הזה בצורת הכתיבה בצרפתית: Choah – ולנצמן לא עשה כן. כיום משתמשים בשפות רבות הן במילה העברית שואה הן במילה Holocaust, לעיתים קרובות זו בצד זו באותו מאמר או ספר. עם זאת, נראה שכותבים המבקשים להדגיש את ההיבט היהודי של השואה מעדיפים את המונח "השואה", ואילו המבקשים להדגיש את ההיבטים האוניברסליים שלה נוטים להעדיף את המונח Holocaust. אבל אין הדברים מוחלטים, ובעברית ההבחנה הזאת אינה קיימת כלל.

⁶⁷ ואולם במשאל שערכו לאחרונה מקימיו של "מוזיאון השואה הלאומי" החדש של הולנד כדי לברר איזה מושג מוכר לציבור בהולנד יותר, "שואה" או Holocaust, התברר כי כשמונים אחוז הכירו את המושג Holocaust, ורק כעשרים אחוז הכירו את המושג "שואה". לפיכך בחרו להשתמש בשם המוזיאון במונח Holocaust (National Holocaust Museum). מידע זה נמסר לי ממנהל המוזיאון־בהקמה, פרופ' אמיל סחרייבר (Schrijver). לאתר המוזיאון ראו: <https://jck.nl/en/location/national-holocaust-museum>.

⁶⁸ קלוד לנצמן, הארנב מפטגוניה: זיכרונות (תרגום: חגית בת־עדה), ירושלים: כתר (2011), עמ' 421.

בשל כיווני ההתפתחות של שני המושגים הללו היה גם מי שטען – כך שמעתי בעל פה בשנות התשעים – כי "the Shoah", שעניינה גורל היהודים בלבד, היא חלק מה-Holocaust (שעניינה כלל קורבנות הנאציזם).

מכל מקום, מאז נפילת הגוש הקומוניסטי במזרח אירופה החלו המונחים הללו להתפשט גם לארצות האלה. ברוסית נהגו יהודים במשך תקופה ארוכה להשתמש במונח "קטסטרופה", שכבר נזכר לעיל, אך בשנים האחרונות, מאז סוף שנות התשעים, השתרש גם בה המונח "הולוקוסט" (או "חולוקוסט") – בשמות מוסדות, בכינוסים ובספרים,⁶⁹ ולעיתים גם המונח "שואה", אם כי במידה פחותה בהרבה. "הולוקאוסט" (Holokaust) היא גם המילה המשמשת כיום בהונגרית,⁷⁰ שבה, במשך עשרות שנים כמעט לא הייתה התייחסות ציבורית של ממש לגורל היהודים במלחמת העולם השנייה. בפולנית הולך ומתבסס המונח Zagłada Żydów שמשמעו "האסון היהודי" או "השואה היהודית",⁷¹ מונח שהיה בשימוש בשנים הראשונות לאחר השואה אבל נעלם מהשיח במשך רוב ימי השלטון הקומוניסטי, אף כי המונח "הולוקוסט" מופיע גם הוא בהשפעת העולם הדובר אנגלית. כשהשיק יד ושם ב-2008 את האתר שלו בערבית, קדם לכך דיון עם מתרגמים באיזה מונח להשתמש, וההכרעה נפלה על המילה "הולוקוסט" ולא "שואה" בתעתיק או "אל-כארת'ה" (ששימשה בשנות החמישים והשישים, כמצוין לעיל). הסיבה לכך הייתה שהמונח Holocaust ידוע יותר בעולם כולו, והדבר יקל על הגולשים במציאת עוד מידע על הנושא באינטרנט.

"Holocaust" או "holocaust"? כפי שראינו, המילה holocaust כמילה המציינת קורבן (עולה), ולאחר מכן אסון גדול, נכתבה מאות בשנים באות קטנה. במאה העשרים היא נכתבה לעיתים באות רישית, לציון אסונות גדולים אחדים. גם פרנסואה מוריאק, במבוא ל"הלילה" של ויזל השתמש במילה כשבראשיתה אות קטנה. ואולם מתוך הבנה שהאסון היהודי בימי המשטר הנאצי היה גדול במיוחד, הפכה המילה הזאת ממילה באוצר המלים הרגיל ל"מושג"; זה קרה בתחילת שנות השישים למאה הקודמת, כפי שצוין לעיל. בעקבות זאת אנו מוצאים מאז כי הן בספרות המחקר הן בספרות הפופולרית המילה נכתבת בדרך כלל באות רישית. אומנם יש שקיבלו את המילה במשמעותה המיוחדת החדשה, אך בלא תשומת לב מיוחדת כתבו אותה ב-h קטנה. אלא שברבות הזמן קמו עוררין על השימוש באות רישית מתוך גישה אידיאולוגית השלובה במתודולוגיה. המעצרים באים בעיקרו של דבר מרקע של חקר הג'נוסייד, בשל ההתנגדות שהתעוררה (מצד חוקרים

⁶⁹ איליה אלטמן (עורך), השואה בשטחים הסובייטיים, מוסקווה וירושלים (2009) [ברוסית].

⁷⁰ Dan Michman, *Holokaust és Történetírás* [Holocaust Historiography], Budapest: Balassi Kiadó (2008).

⁷¹ זה השם שבו משתמש המרכז לחקר השואה באקדמיה הלאומית למדעים של פולין: <https://www.zagladazydow.org>.

אחדים בתחום זה) להכרה בייחודה של השואה מכלל רציחות העם.⁷² מכאן הנטייה של קצתם להשתמש במודגש באות ראשונה קטנה, ולכן התעוררה התנגדות עקרונית מצד מדגישי הייחודיות, ובעקבותיה התפתח פולמוס בסוגיה זו.⁷³ אבל נוסף על כך יש לאחרונה במחקר עוד כיוון משני היוצא מנקודת המבט של חקר הג'נוסייד במובנו הצר ומגדיר את "השואה" "ג'נוסייד של היהודים". כיוון שרק ממד הרצח נכנס על פי רובם להגדרה זו, נשאלת השאלה אם ניתן לדבר על אירוע אחד כולל או על Holocausts בלשון רבים. זאת, למשל, טענת-תפיסתו של רו סגל: כיוון שמלבד הרצח על ידי הגרמנים נרצחו יהודים במקומות שונים על ידי כוחות ויחידים מקומיים, ורציחות אלו לא נבעו "רק" מן ההשפעה הגרמנית אלא משלל עוינויות מקומיות, אזי, כדבריו, "שמא עלינו לחשוב מחדש על התועלת במושג Holocaust".⁷⁴

סיכום

ריבוי המונחים, התמורות בתפוצתם של כמה מהם בשיח לאורך הזמן ואף התחרות ביניהם, אינם מקריים, אלא הם תוצאה של תהליכים שונים בעיצובו והתהוותו של זיכרון השואה: השפעתם של גורמים שונים בתרבות הפופולרית והשפעתן של פרשנויות והבנות משתנות של האירועים. יש להדגיש שאף לא אחד מהמונחים שהזכרנו נטבע על ידי חוקר בכלל והיסטוריון בפרט לצורך מחקר; המונחים השונים צמחו ועלו כולם מתוך שיח ציבורי במקומות שונים, וכולם נשלפו מתוך אוצר המילים הקיים מקדמת דנא.⁷⁵ יתרה מזו, וכפי

⁷² הפולמוס בעניין ייחודיות השואה נמשך זה יותר משלושה עשורים, ואין כאן המקום להרחיב בסוגיה זו. על מקומו במסגרת חקר הג'נוסייד ראו: דן מכמן, "פרשנויות פורטיקולריסטיות ואוניברסליסטיות של השואה וסוגיית הייחודיות: יחסים מורכבים", ילקוט מורשת 100 (טבת תש"ף/דצמבר 2019), עמ' 234–235.

⁷³ ראו למשל: Zev Garber and Bruce Zuckerman, "Why Do We Call the Holocaust 'The Holocaust'? An Inquiry into the Psychology of Labels", *Modern Judaism* 9, 2 (May 1989), pp. 197–211.

⁷⁴ Raz Segal, *Genocide in the Carpathians: War, Social Breakdown, and Mass Violence* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2016), pp. 125–126. ראו גם: Levene, *The Crisis of Genocide, 2: Annihilation: The European Rimlands, 1939–1953*, Oxford: Oxford University Press (2013). המונח בלשון רבים אך ב-H רישית מופיע – ללא הסבר של ממש – גם בכותרת של אחד מחלקי הקובץ המרשים שיצא לאחרונה: "Local, Mobile, and Transnational Holocausts", in: Simone Gigliotti and Hilary Earl (eds.), *A Companion to the Holocaust*, Hoboken, NJ: Wiley Blackwell, 2020, p. 331.

⁷⁵ אין המושגים הללו יחידים בהקשר זה: גם המושג "חסידי אומות העולם" הוא מושג מסורתי שהשימוש המייחד בו למצילים לא-יהודים בשואה החל בשיח הזיכרון בעברית בארץ ישראל במחצית השנייה של שנות הארבעים. לאחר מכן הוא שולב ב-1953 בחוק יד ושם, וכך קיבל גושפנקה מדינתית רשמית. בתחילת 1963, כשהחל יד ושם להעניק למצילים יחידים הכרה ממוסדת של "חסידי אומות העולם", נעשתה ההגדרה שנוסחה לצורך ההכרה במצילים דומיננטית עד כדי כך שהמשמעות המסורתית המקורית נדחקה (משמעות שבתרגומי המושג לשפות אחרות אף אינה יכולה להתעורר באופן אסוציאטיבי). העניין מתברר יפה בבדיקת מילונים עבריים.

שכבר צוין, מהמונחים הללו כשלעצמם אין ללמוד כלל ועיקר על אופיו ותוכנו של האירוע ההיסטורי שהם מציינים: ישנה הנחה מובלעת מצד המשתמשים בהם שהשומע יודע זה מכבר במה מדובר; מבחינת מובנם הפשוט (אסון, קורבן) אפשר היה אפוא להחילם על אירועים – אסונות או חורבנות – רבים אחרים, שלתיאורם שימשו בשיח מאות שנים לפני המערכה האנטייהודית של ימי המשטר הנאצי. לפיכך הדיונים המלומדים הנרחבים בשאלה אם המונחים הללו "הולמים" את משמעות האירוע ההיסטורי, כגון דיוניהם של ג'ורג'ו אגמבן ודוד פטרסון, שהוזכרו בתחילתו של מאמר זה, ושל רבים אחרים, הם אולי תרגילי פרשנות מעניינים, אך לאמיתו של דבר הם דיונים בעלמא כיוון שהם מנותקים מדרך כניסת המונחים הללו לשיח ומתעלמים מכך שלא היה גורם כלשהו ש"טבע" אותם באופן מכוון.

היעדרו של מונח מקצועי חד-משמעי המבהיר בעצם מובנו את טבעו של האירוע, הביא את ההיסטוריון היהודי האמריקאי ארנו מאייר לטבוע בשנת 1988 את המונח החדש "Judeocide" – "רצח היהודים" – אשר לדעתו מייצג כראוי את מהות האירוע.⁷⁶ מבחינתו מונח זה אמור לשלב את אסונם של היהודים בתופעה הרחבה יותר של "רצח עם". כידוע, מושג זה, genocide, הוא כשלעצמו מושג שחידש ב-1943 המשפטן היהודי הפולני רפאל למקין (Lemkin), שהגיע לארצות-הברית ב-1941. הרעיון הבסיסי שיש לטבוע מונח חדש לרצח של קולקטיבים צמח אצל למקין עוד ב-1933; הרצח ההמוני של הארמנים בידי הטורקים בשנת 1915 היה נקודת המוצא לרעיון זה, אבל חוויותיו האישיות והידיעות שהגיעו אליו בדבר גורל יהודי אירופה האיצו את גיבוש רעיונותיו והוליכו אותו ליצור מונח חדש לחלוטין.⁷⁷

ואולם מתברר כי המונח "ג'ודיאסייד" שחידש ארנו מאייר כמעט לא נקלט בשיח המחקרי, ועוד פחות מכך בשיח הציבורי.⁷⁸ ויש לכך סיבות טובות: רבים, ובהם כותב

אברהם אבן-שושן, המילון החדש, ירושלים: קרית ספר (תשכ"ט), מגדיר: "[בעברית מודרנית] כינוי הוקרה לאדם שאינו מבני-ישראל שגלה יחס אנושי-נלכב ליהודים או הרבה לעשות להם טובות: לורד בלפור מחסידי אומות העולם היה"; אין אצל אבן-שושן שום אזכור של מצילים בשואה. לעומת זאת, איתן אבניאון, מלון ספיר, תל אביב: הד ארצי ואיתאב (1997), מגדיר: "כינוי הוקרה לגויים שהושיטו עזרה מיוחדת ליהודים בעת צרה – כגון במלחמת העולם השנייה – מתוך שסיכנו את חייהם". משמע, משעה שהתקבע המונח בתודעה הציבורית כמונח ששייך לקטגוריית זיכרון השואה עד כדי כך שאות ההוקרה לחסידי אומות העולם נעשה מעין "פרס נובל לאנושיות", דחקה המשמעות החדשה שלו את משמעותו המקורית.

76 Arno Mayer, *Why Did the Heavens Not Darken? The Final Solution in History*, New York: Pantheon Books (1988), p. vii.

77 תולדות המונח "ג'ודיאסייד" והשימוש בו נידונו במקומות הרבה ואין כאן המקום להרחיב בכך. ראו למשל: Bloxham and Moses (eds.), *The Oxford Handbook of Genocide Studies*.

78 אם כי יש יוצאים מן הכלל מפתיעים בעניין זה: בבליה למשל מרבים חוקרי השואה להשתמש בו – אך לא הציבור היהודי. ראו למשל: Vladimir Grigorieff, *Le Judéocide: 1941–1944*, Bruxelles: Editions Vie ouvrière (1994); Michel Staszewski, "Enseigner le

דברים אלו, אינם רואים באירוע השואה "רק" את פרשת רצח היהודים, אלא ממשיגים אותו באופן רחב הרבה יותר – כמאבק רחב ומקיף של הנאציזם ושותפיו ב"רוח היהודית" (שעיקרה על פי תפיסתם הרעיון המנוגד לטבע של שוויון כל בני האדם) ובכלל זה בנשואיה. מאבקם זה ניטש בחזיתות רבות, ובכלל זה במדע, בתרבות, ברפואה, בשפה, במשפט ועוד; אומנם פרק הרצח היה הנורא ביותר, אך לא היה אלא חלק ממנו.⁷⁹ אחרים, כפי שכבר ציינו לעיל, סבורים לעומת זאת כי יש לכלול בהמשגת אירוע השואה גם קבוצות נוספות של נרדפי הנאצים, כגון הצוענים, בעלי המומים הפיזיים, בעלי המוגבלויות השכליות, ההומוסקסואלים ועוד, אך גישתם זו לא נתקבלה בדרך כלל בשיח בעברית ובעולם היהודי.⁸⁰ מכל מקום, מתברר שהמונחים העמומים מבחינת מטענם הסמנטי (השואה, Holocaust) דווקא נוחים יותר לשימוש – בשל היעדר המחויבות להגדרה חד-משמעית של גבולות האירוע מבחינת הכרונולוגיה והיקף התחולה הגיאוגרפית שלו. שמא רק כך אפשר לקיים שדה שיח רחב, שהמשתתפים בו חלוקים ביניהם בהיבטים שונים אך תמימי דעים בשורה של אירועי יסוד והגדרות משנה. יתרה מזו, אף לכותב דברים אלו נוח השימוש במונח מעורפל-מה, שאינו מתמקד בהיבט אחד של האירוע ההיסטורי: אף שגיבשתי תפיסה ברורה למדי אשר לשאלות "מהי השואה", מהם גבולות "תקופת השואה" ומהי תחולתה הגיאוגרפית (כפי שצינתי קודם) – פרמטרים שבגינם אני רואה בשואה ייחודיות וחולק בתקיפות על זיהויה עם ההבנה הצרה שהשואה הייתה (רק) "הג'נוסייד (הפיזי) של היהודים" – אף על פי כן, לא מצאתי מילה קיימת ולא הצלחתי לטבוע מושג חדש שיוכלו לבטא במילה אחת את המאפיינים, המרכיבים והצדדים השונים של האירוע. אכן, בשיח המחקרי והציבורי עמימות מושגית עדיפה לעיתים על דיוק נוח אבל מטעה.

judéocide: un témoignage professionnel", <https://ligue-enseignement.be/enseigner-le-judeocide-un-temoignage-professionnel> (אוחזר ב-28 ביולי 2020).

⁷⁹ דן מכמן, "לזו השואה מהו – הפתרון הסופי של שאלת היהודים" או 'הרחקה מוחלטת של היהודים' והיהדות?" בתוך: עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף קפלן (עורכים), אבני דרך, ירושלים: מרכז זלמן שזר (תשע"ה), עמ' 397–409; Dan Michman, "The Jewish Dimension of the Holocaust in Dire Straits? Current Challenges of Interpretation and Scope", in: Norman Goda (ed.), *Jewish Histories of the Holocaust: New Transnational Approaches*, New York: Berghahn (2014), pp. 17–38.

⁸⁰ הפרסומים של חוקרים, סופרים, עיתונאים, מנהיגים ודוברים יהודים על השואה הם רבים מספור, ואין אפוא מקום לפירוט. קביעתי מבוססת על מעקב של שנים רבות אחר ספרות המחקר, החינוך והזיכרון על השואה. בסוגיה זאת דנתי בהרחבה במקומות אחדים: Dan Michman, *Holocaust Historiography: A Jewish Perspective. Conceptualizations, Terminology, Approaches and Fundamental Issues*, London: Vallentine Mitchell (2003), pp. 9–58; *Getting it Right, Getting it Wrong: Recent Holocaust Scholarship in Light of the Work of Raul Hilberg*, The 2017 Annual Raul Hilberg Memorial Lecture, University of Vermont, Vermont: Carolyn & Leonard Miller Center for Holocaust Studies (2017); Review article of: Aomar Boum and Sarah Abrevaya Stein (eds.), *The Holocaust and North Africa*, Stanford, CA.: Stanford University Press (2019), in: *Bustan – The Middle East Book Review* 11, 2 (Winter 2020; forthcoming).

